

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2025-1.19>

П'єбях Лукаш,
кандидат юридичних наук, суддя
Варшава, Польща
ORCID: 0000-0001-5771-6921

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ РЕФОРМ У СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩА

SOME PROBLEMS OF REFORM IN THE JUSTICE SYSTEM IN THE REPUBLIC OF POLAND

Справедливий суд є однією із умов розбудови правової держави, розвитку демократії, забезпечення гарантій прав і свобод людини і громадянина. На це спрямована діяльність держав-членів Європейського Союзу, США та інших держав Північної Америки, всього світового сучасного співтовариства. Зі вступом до Європейського Союзу пов'язані і реформи судочинства у Республіці Польща. Автор звертає увагу на необхідність виокремлення трьох етапів судово-правової реформи у Польщі, які можуть бути представлені як три періоди розвитку правосуддя: перший припадає на вісімдесяті роки ХХ століття, ознаменований прийняттям численних законів з метою подолання посткомуністичного спадку та створення сучасної судової системи, другий пов'язаний із ухваленням Конституції Республіки Польща у 1997 році та ряду системних законів, а третій – з інституціоналізацією суддівського самоврядування та системи підбору і формування корпусу суддів. У статті відзначено, що із вступом Польщі до Європейського Союзу відбувалася швидка гармонізація польського судового законодавства до вимог і стандартів ЄС та забезпечувалася стабілізація функціонування системи правосуддя. Автор аналізує ряд теоретико-правових проблем реформування судової влади, зокрема, сучасне розуміння поняття «незалежність», «незмінюваність» суддів, право людини на розгляд справи «компетентним судом», повноваження та роль у формуванні судового корпусу Національної ради суддів. У статті також досліджено значимість конституційно-правового регулювання функціонування судової системи, стверджується, задля чого Конституція 1997 р. визначає три основні орієнтири: норми про устрій судів скеровані на реалізацію принципу поділу влади; вимоги демократичної правової держави та верховенства права забезпечують право на справедливий суд; конституційна роль незалежного статусу суддів розглядається як гарантію доступу до суду.

Ключові слова: правосуддя, судова система, принципи незалежності та справедливості судочинства, незмінюваності та компетентності суддів, реформи правосуддя, польський досвід реформування судової влади, гармонізація європейських стандартів організації та функціонування судової влади.

A fair trial is one of the conditions for building a state based on the rule of law, developing democracy, and ensuring guarantees of human and civil rights and freedoms. The activities of the member states of the European Union, the USA and other states of North America, and the entire modern world community are aimed at this. Judicial reforms in the Republic of Poland are also associated with accession to the European Union. The author draws attention to the need to distinguish three stages of judicial and legal reform in Poland, which can be presented as three periods of justice development: the first falls on the eighties of the twentieth century, marked by the adoption of numerous laws aimed at overcoming the post-communist legacy and creating a modern judicial system, the second is associated with the adoption of the Constitution of the Republic of Poland in 1997 and a number of systemic laws, and the third is associated with the institutionalization of judicial self-government and the system of selecting and forming the judicial corps. The article notes that with Poland's accession to the European Union, there was a rapid harmonization of Polish judicial legislation with EU requirements and standards and the stabilization of the functioning of the justice system was ensured. The author analyzes a number of theoretical and legal problems of reforming the judiciary, in particular, the modern understanding of the concept of "independence", "immutability" of judges, the right of a person to have a case considered by a "competent court", the powers and role in the formation of the judicial corps of the National Council of Judges. The article also examines the significance of the constitutional and legal regulation of the functioning of the judicial system, arguing why the 1997 Constitution defines three main guidelines: the norms on the structure of the courts are aimed at implementing the principle of separation of powers; the requirements of a democratic legal state and the rule of law ensure the right to a fair trial; the constitutional role of the independent status of judges is considered as a guarantee of access to court.

Key words: justice, judicial system, principles of independence and fairness of the judiciary, irremovability and competence of judges, justice reforms, Polish experience in reforming the judiciary, harmonization of European standards of the organization and functioning of the judiciary.

Європейські тенденції розвитку інституту прав і свобод людини, удосконалення правосуддя проявилися в особливостях реформування судової системи у Республіці Польща та можуть бути представлені як три періоди розвитку правосуддя, що припадають на останні три десятиліття. Першим з цих періодів вважаємо вісімдесяті роки XX століття, коли було прийнято безліч законів, що стосуються усіх практично питань судочинства, а також охоплюють питання юридичної професії. Частина з прийнятих тоді рішень зберігають свою юридичну силу до теперішнього часу. Другим періодом вважається час після 1989 року, коли ключовим моментом політико-правового розвитку стала підготовка та ухвалення Конституції Республіки Польща у 1997 році, а також системоутворюючих законів, спрямованих вдосконалення правового регулювання сфери судочинства. Зокрема, Конституція 1997 року надала статус конституційного принципу інстанційності, передбачено відповідні вимоги що створення і функціонування Національної судової ради (ст. 186) та Вищого адміністративного суду (ст. 184). Поза конституційним регулюванням залишилися прокуратура питання правового регулювання її діяльності. Зауважимо, що ст. 176 ч. 2 Конституції Польщі застерігає властивість закону у діяльності, спрямованої на нормування системи, юрисдикції судів та провадження у судах.

Постконституційний розвиток у 2001-2002 роки дозволив забезпечити незалежність судочинства та підготовки юридичних професій, запровадити конституційні гарантії прав людини, відбулася приватизація нотаріальних, а також органів виконавчого провадження у системі цивільного судочинства, були створені професійні органи самоврядування для нотаріусів та судових приставів (виконавців).

Велике значення мало створення елементів суддівських самоврядувань, до складу яких входило створення та конституціоналізація Національної судової ради. Слід також пам'ятати про конвергенцію професії адвоката та юрисконсульта, запровадження трирівневої структури в системі інстанційності загального судочинства та дворівневої у системі адміністративного судочинства. Таким чином, були закладені основи у функціонуванні судової системи та юридичних професій як важливої складової розбудови демократичної правової держави. Нові інститути сприймалися більшістю як запозичені з функціонування західних країн, і тому вважалися необхідними й функціонуючими належним чином.

Конституційний трибунал (Trybunał Konstytucyjny – Конституційний суд), створений у 1982 році, та Національна судова рада (пол. Krajowa Rada Sądownictwa, також зустрічається переклад «Загальнопольська Судова Рада») з 1989 року в основному мали стати також своєрідним демократичним екраном, який відображав би демо-

кратизацію Польщі. Нова Конституція внесла певні корективи у правове регулювання функціонування судової влади (зокрема, Конституційний суд, визнаний судовим органом, одночасно йому надано абсолютно нові повноваження). Деякі основні рішення у сфері судової системи не були змінені, але були обмежені за обсягом, наприклад: судово-адміністративні провадження стали двоінстанційними. Третій період започатковується у 2001-2002 роках і триває досі як процес подальшого вдосконалення інституційного та нормативного забезпечення реформи у сфері правосуддя.

Тривалий час у Польщі багато дискусій велося навколо створення і розташування міських судів, а також впровадження рішень, за допомогою яких професія судді мала бути вінцем попередньої юридичної кар'єри[2]. Після вступу Польщі до Європейського Союзу було внесено ряд поправок, спрямованих на гармонізацію польського судового законодавства до вимог і стандартів ЄС. Суттєвою цінністю стала стабілізація функціонування системи правосуддя. Багато законодавчих актів, що стосуються функціонування всієї судової системи, а також юридичних професій, були оновлені або змінені в результаті рішень, винесених Конституційним судом. Як приклади найбільш часто змінюваних законів можна навести закон від 27 липня 2001 р. – щодо устрою судів загальної юрисдикції (уніф. текст Законодавчий вісник за 2013 р., поз. 427 зі зм.), тільки за період 2001-2011 років був змінений 40 разів[3]. Наступний закон від 23 листопада 2002 р. про Верховний суд (уніф. текст Законодавчий вісник за 2013 р., поз. 499) лише до 2011 року переглядався 11 разів[4]. Закон від 25 липня 2002 р. – про устрій адміністративних судів (Законодавчий вісник № 153, поз. 1269 зі зм.) переглядався 5 разів[5].

Відзначимо, що зміни такими швидкими темпами призвели до багатьох ускладнень, виникнення численних ризиків у застосування права. Знаємо, що впевненість у справедливості застосування права та неухильному дотриманні законів і Конституції у функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування, у тому числі і передусім органів судової влади, є основою для ефективного соціального управління та ефективного функціонування економіки і соціально-культурної сфери. Порушення цього правила призводить до зниження довіри з боку громадськості як по відношенню до інститутів, які цей закон створюють, але також і до інститутів, які закон застосовують. З іншого боку, низька якість впроваджуваних нормативних актів та їх мінливість призводить щонайменше до хронічного затягування судового захисту прав і свобод суб'єктів суспільних відносин., а судові процеси в господарських або кримінальних справах, якщо вони тривають роками, негативно перекладаються на соціально-економічне життя і руйну-

ють довіру суспільства до системи створення і застосування права[6]. Відсутність стабільності системного законодавства може мати негативні наслідки залежно від того, в якому відношенні один до одного ці зміни відбуваються.

Питання реформування системи правосуддя включали також і виконання рішень Конституційного суду законодавчим органом щодо суддів та прокурорів відповідно до закону від 23 січня 2009 р. у контексті підвищення якості правничої освіти, що Національної школи судівництва і прокуратури (уніф. текст Законодавчий вісник за 2012 р., поз. 1230 зі зм.) та стосовно юрисконсультів, адвокатів та інших професій (закон від 20 лютого 2009 р. про внесення змін до законів, що регулюють питання діяльності адвокатури, юрисконсультів і закону про нотаріат (Законодавчий вісник № 37, поз. 286).

У процесі реформування судової влади також виникали науково-теоретичні проблеми, які вимагали свого розв'язання. Так, на підставі ч. 1 ст. 178 Конституції Республіки Польща судді при виконанні своїх обов'язків незалежні й підпорядковуються тільки Конституції та законам. Однак Конституція не визначає поняття «незалежність», яка розуміється як неприпустимість будь-якого втручання ззовні або тиску на суддю щодо винесених ним рішень. У ст. 180 (ч. 1, 2 і 4) Конституції Польщі встановлено принцип незмінюваності суддів: суддя не підлягає звільненню, спроби переведення в інше місце або на іншу посаду проти волі судді можуть здійснюватися тільки за рішенням суду.

Згідно з подальшими рішеннями Конституційного суду Польщі під поняттям незалежність судді слід розуміти: неупередженість по відношенню до кожного з учасників розгляду; незалежність від позасудових органів (установ); самостійність судді перед владою та іншими судовими органами, а також незалежність від впливу політичних факторів, особливо політичних партій. Також у Польщі юридично закріплено принцип особистої внутрішньої незалежності судді. Повага та захист зазначених елементів незалежності судді є конституційним обов'язком кожного органу та осіб, які безпосередньо контактують з діяльністю судів. Порушення суддею обов'язку незалежності означає зраду принципу суддівської незалежності, що рівнозначне надзвичайно серйозному порушенню основоположних принципів функціонування системи правосуддя (рішення Конституційного суду від 24 червня 1998 р., К 3/98).

Звичайно, реальне суспільно-політичне життя пов'язано із можливими загрозами суддівської незалежності, що вимагає запровадження і реалізації ряду конституційних і законодавчих гарантій, найбільш важливою метою яких є створення умов для перебування судді на посаді, що дозволяють кожному судді мати відповідний суверенітет при прийнятті рішень. Гарантії

незалежності судді можемо поділити на чотири основні групи організаційного, функціонального, процесуального характеру.

Так, відповідно до ст. 179 Конституції Польщі кожен суддя призначається Президентом Республіки Польща за пропозицією Національної судової ради. Таким чином, судді не тільки виносять рішення від імені держави, але й призначаються державою. Ці та інші новели дозволили проф. Василю Костицькому стверджувати про те, що європейська та північно-американська цивілізація вступила в епоху судової влади[1].

Тут варто згадати про відновлювальний закон від 20 грудня 2019 р. Про систему загальних судів, закони про Верховний суд та деякі інші закони, ухвалені на виконання рішення Суду Європейського Союзу від 19 листопада 2019 р., С-585/18, С-624/18 та С-625/18 (надалі рішенням Суду ЄС від 19 листопада 2019 р.), в якому стверджено, що призначення суддів Президентом Республіки Польща та їх статус вступу на посаду не можуть підлягати судовому контролю. Через те, що закон виконує рішення Суду ЄС, він називається відновлювальним законом або законом про впорядкування. Рішення Суду ЄС від 19 листопада 2019 р. не дає підстав для оскарження, підриву або анулювання статусу суддів, призначених Президентом Республіки Польща. Це думка не тільки Суду ЄС, але й Конституційного суду Польщі та Вищого адміністративного суду Польщі (рішення Конституційного суду від 8 листопада 2016 р., номер справи Р 126/15, 89/A/2016: 5 червня 2012 р., номер справи К 18/09; постанова Конституційного суду від 19 червня 2012 р., номер справи SK 37/08; постанова Вищого адміністративного суду від: 9 жовтня 2012 р., номер справи I OSK 1883/12; 9 жовтня 2012 р., номер справи I OSK 1874/12; 7 грудня 2017 р., номер акт I OSK 858/17). Отже, Суд ЄС сформував європейський стандарт, згідно з яким суди держав-членів ЄС мають право проводити перевірку незалежності суддів, але тільки щодо конкретної індивідуальної справи й на основі національних норм. Це означає, що ця оцінка повинна проводитися відповідно до законодавства (включаючи Конституцію) відповідної держави-члена.

Суди й судді в Польщі не наділені повноваженнями оскаржувати або оцінювати конституційні повноваження Національної судової ради або Президента Польщі на предмет дотримання цими органами влади вимог законодавства, а тим більше оскаржувати законність конституційних органів держави. Стандарт, викладений в рішенні Суду ЄС, був передбачений у законі про відновлення шляхом виділення в його змісті чинних правових норм, відповідно до яких суддя не має права оскаржувати компетентність виносити рішення іншої особи, призначеної на цю посаду Президентом Республіки Польща, і будь-яка подібна дія буде являти собою дис-

циплінарний проступок. Закон вводить особливий порядок оцінки незалежності суду і зобов'язує суддів публічно розкривати певні дані, які можуть мати значення для оцінки незалежності суду, в якому вони виносять рішення, і для оцінки незалежності судді (приналежність до асоціацій, а в минулому – до політичних партій).

У світлі стандарту Суду ЄС такі обставини можуть мати значення для оцінки складу суду та конкретного судді. Таким чином зберігається конституційний стандарт аполітичності суддів і реалізується принцип судової відкритості, який є основним захистом для забезпечення функціонування демократичної правової держави. Обов'язок подавати заяви про діяльність суддями, які є державними посадовими особами, відповідає інтересам держави й має значення для її захисту.

Визнаючи необхідність протидії необґрунтованому оскарженню статусу суддів та судової практики та, як наслідок, забезпечення конституційно гарантованої незалежності суддів, закон уточнює дотепер чинні норми права, в яких дисциплінарні проступки визначалися лише загальними та нечіткими формулюваннями – при одночасному збереженні каталогу проступків. Чітко зазначено, що дисциплінарними проступками є дії або бездіяльності, які: можуть унеможливити або істотно перешкоджати функціонуванню системи правосуддя; дії, спрямовані на підрив службових відносин судді або проти ефективного призначення судді; дії, що підривають конституційні основи діяльності державного органу; публічна діяльність, яка не може бути узгоджена з принципами незалежності судді. Таким чином, введена законом про відновлення ст. 42а не порушує принцип поділу влади та не обмежує право суду перевіряти правильність його складу.

Регулювання щодо кількості суддів та їх професійного статусу має конституційну цінність. Відповідно до ст. 45 Конституції Республіки Польща, право на справедливий судовий розгляд розуміється як право на розгляд справи «компетентним» судом, тобто таким, склад якого відповідає законам. Склад суду – це категорія процесуального права, яка регулюється відповідними процесуальними актами. Таке положення поставило відповідні вимоги і щодо якості підготовки юридичних кадрів та кваліфікаційних вимог щодо призначення на відповідні посади.

Так, суддя районного суду призначається тільки за певних умов: кожен суддя має польське громадянство, повинен бути старше 29 років, користуватися повною мірою конституційними правами. Крім того, він має бездоганний характер, вищу юридичну освіту, ступінь магістра або юридичну освіту за кордоном, яка визнається в Польщі. Суддя повинен бути здатний виконувати свої обов'язки з урахуванням стану здоров'я. Необхідно скласти суддівський або прокурорський іспит, пройти суддівську практику (апліка-

цію) в Національній школі судівництва і прокуратури або попередньо влаштуватися на роботу в якості помічника прокурора мінімум за 3 роки до подачі заяви про призначення на посаду судді.

Перед кандидатами, які претендують на посаду судді окружного суду, висувається додаткова вимога отримання чотирирічного стажу роботи, а у випадку апеляційного суду такий ценз становить шість років. Для роботи у Верховному суді або Вищому адміністративному суді необхідний десятирічний стаж роботи.

На підставі ст. 179 Конституції Республіки Польща процедура призначення судді складається з двох окремих етапів. Перший з них відбувається перед Національною судовою радою, завершується подачею заяви Президенту. Другий з етапів включає акт про призначення, за яким слідує прийняття присяги. Таким чином, призначення судді – це абсолютно окремий акт державного і конституційного характеру.

Як зазначалося, право призначати суддів на підставі ст. 144 ч. 3 пункту 17 Конституції Республіки Польща є прерогативою Президента Республіки Польща і підлягає виключно його визнанню та відповідальності. Його системна роль має вирішальне значення при оцінці правового характеру та важливості призначень суддів, є також важливою гарантією конституційного права на справедливий судовий розгляд (постанова Вищого адміністративного суду від 9 жовтня 2012 р., номер справи I OSK 1883/12; постанова Kpt 1/08; рішення Конституційного суду від 5 червня 2012 р., K 18/09, OTK ZU № 63/6a/2012; постанова Конституційного суду від 19 червня 2012 р., SK 37/08, OTK-A 2012/6/69).

Відповідно до ст. 173 Конституції судова влада є однією з трьох основних влад, незалежної від двох інших. Конституція описує суди як органи, спрямовані на здійснення правосуддя, що міститься у ст. 175 ч. 1, включаючи: Верховний суд, загальні суди, адміністративні суди та військові суди. Сьогодні у Польщі утворено два суди (трибунали), а саме: Конституційний суд (пол. Trybunał Konstytucyjny) та Державний трибунал (пол. Trybunał Stanu). Вони повністю відокремлені один від одного, кожен з них має специфічні завдання для виконання, зокрема, дослідження конституційності права та винесення рішення в контексті конституційної відповідальності. Найбільш характерними особливостями як судів (трибуналів), так і судів є суддівська незалежність, засновування діяльності зазначених органів виключно на чинному законодавстві, а також вирішення поточних юридичних спорів, що виникають у процесі застосування або прийняття права.

Важливою вимогою щодо реформа правосуддя є дотримання конституційних норм про поділ влади на три гілки, ефективність функціонування державних інститутів, а також незмінюваність суддів, право на суд та гаран-

тії незалежності суддів. Стаття 180 (ч. 5) іноді інтерпретується як конституційна основа для надання Міністру юстиції досить далеко про-сунутої свободи при призначенні існуючих суд-дів до реформованих (а отже, новостворених) судів або для прийняття рішення про їх пере-ведення у відставку. Такий підхід позбавлений юридичного обґрунтування мінімум з трьох причин. По-перше, переважно він ґрунтується на інтерпретації ч. 5 ст. 180 Конституції, сфор-мульованої ізольовано від інших конституцій-них положень. По-друге, він ігнорує необхід-ність системного тлумачення Конституції, яка вимагає, щоб норми про передачу суддів розу-мілися як один з елементів їх загального ста-тусу, що визначається принципом незалежності та неупередженості суддів. У більш широкій перспективі розуміння цих норм повинно відпо-відати принципу поділу влади, а також принципу незалежності судової системи та гарантії права на суд. По-третє, дуже часто не помічається ширший (як інтелектуальний, так і юридичний) контекст зловживання конституціоналізмом, що вимагає необхідність міркувань над пробле-мою зловживання нормами. Ст. 180 повинна піддаватися системному тлумаченню. Таким чином, всі нормативні акти, що стосуються сис-теми судів, повинні підлягати оцінці – чи і в якій мірі вони можуть будь-яким чином обмежувати незалежність і неупередженість суддів. Консти-туція розглядає принцип незалежності як осно-вну цінність, а решта її положень про статус суддів мають характер гарантійних щодо цього принципу.

Можемо стверджувати, що Конституція 1997 р. визначає три основні орієнтири. Норми про устрій судів, а також практика їх застосу-вання повинні відповідати вимогам незалеж-ності судової системи, що є елементом принципу поділу влади (ст. 173 у зв. зі ст. 10), вимогам пов-ністю демократичної правової держави (а отже, верховенства права – ст. 2), та вимогам до захи-сту прав особи, головним чином права на спра-ведливий суд і одночасно гарантій, зазначених у ст. 45 (ч. 1) та ст. 176 Конституції Республіки Польща. Зв'язок із захистом прав кожної юри-дичної чи фізичної особи настільки важливий, що розкриває конституційну роль незалежного статусу суддів. Незалежність не є самоціллю, але гарантією надання суб'єкту доступу до суду, заснованого не тільки законом, а й складається з суддів, повністю здатних виносити рішення як неупереджено, так і незалежно.

Таким чином, правове регулювання функці-онування судової системи має бути підпоряд-

кованим досягненню однієї з основних цілей Конституції, якою є захист фундаментальних прав і свобод людини і громадянина. Ці норми пов'язані із зобов'язаннями й процедурами захи-сту прав, що впливають з міжнародних прав людини (насамперед Європейської Конвенції Прав Людини) і права Європейського Союзу. Цей підхід сьогодні наочно утверджується у судовій практиці обох європейських судів, а також у пер-шому тридцятиріччі діяльності польського Кон-ституційного суду. Друга перспектива, нав'язана системним тлумаченням, носить явно більш загальний характер – всі зміни повинні відпо-відати рамкам встановлених конституційних норм.

Револьюційні рішення, прийняті в рамках «реформи правосуддя», мають служити ефек-тивній роботі судів. На сьогодні Міністерство юстиції не розробило все ще ефективного плану впровадження змін до системи право-суддя, який міг би бути реалізований як наступ-ними – такими, що часто змінюються – міні-страми юстиції, так і наступними командами уряду. Таким чином, маємо наголосити, що мета наступних реформаційних кроків має стосуватися закону про систему загальних судів, що не було раніше точно визначено. Важливо намітити кінцеві стратегічні цілі реформ, пов'язаних із системою правосуддя, розпочатих після зміни режиму в 1989 році тут маємо ще ряд проблем, зміни часто впрова-джувалися, але виявлялися взаємно виключ-ними, що ускладнює роботу судів, водночас продовжує час розгляду справи. «Стратегія модернізації простору правосуддя в Польщі на 2014-2020 роки»[7], оголошена у 2014 р., була спробою створити план змін системи пра-восуддя. Незважаючи на деякі недоліки, цей документ був спробою всебічно поглянути на інститути, прямо чи опосередковано пов'я-зані зі здійсненням правосуддя (пенітенціарна система, прокуратура, Національна школа судівництва і прокуратури).

Ще одна проблема реформи системи пра-восуддя у Польщі полягає у тому, що внесення послідовних одна за одною змін до системи пра-восуддя не пов'язане одночасно з проведенням оцінки цих змін (оцінка наслідків регулювання ex post). Цим змінам часто не супроводжувало також отримання експертних знань. Тим часом, проведення змін в такому складному механізмі, як судова система, вимагає спиратися виключно на наявних доказах (evidence-based regulation), від статистичних даних до соціологічних дослі-джень.

Список використаних джерел:

1. Kostytsky Wasył. Podział władzy w kontekście teologiczno-sociologicznego rozumienia prawa (eseje z sociologii prawa) /W. Kostytsky. – Warszawa: Wydawca: Trybunał Konstytucyjny, 2023. – 196 s.)
2. M. Zubik. Niedostatki wymiaru sprawiedliwości, Warszawa 2001.s.179.

3. Ustawa z 20 czerwca 1985 r. – Prawo o ustroju sądów powszechnych, tekst jedn. Законодавчий вісник № 7, поз. 25 ze zm., w latach 1989–2001.
4. Ustawa z 20 września 1984 r. o Sądzie Najwyższym, tekst jedn. Законодавчий вісник з 2002 р. № 101, поз. 924 ze zm., w latach 1989–2001 nowelizowana była 17.
5. Ustawa z 31 stycznia 1980 r. o Naczelnym Sądzie Administracyjnym oraz o zmianie ustawy – Kodeks postępowania administracyjnego, Dz.U. № 4, poz. 8 ze zm.
6. https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/rekord-w-tworzeniu-prawa-w-2022-r-raport-poprawmy_prawo,519692.html (dostęp: 5.01.2024).
7. Elementem realizacji Strategii było powołanie w 2014 r. Rady Społecznej do spraw wdrażania Strategii Modernizacji Przestrzeni Sprawiedliwości w Polsce, która została zniesiona w sierpniu 2016 r. Strategia dostępna jest na stronie: <https://ms.gov.pl/pl/dzialalnosc/strategia/download,2680,0.html>.